

**ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАДНИНГ “ЁЛҒИЗ” ҚИССАСИДА БАДИИЙ НУТҚ ВА
УСЛУБНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ
DOI:10.53885/edinres.2021.66.78.037**

Сиддиқжон Мўминов,

ФарДУ профессори, ф.ф. доктори

Табассумхон Мўминова,

ФарДУ ўқитувчиси

Аннотация. *Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида нутқ ва услуб масаласига эътибор қаратиш узоқ тарихга бориб тақалади. Хусусан, Навоий, Фитрат, Чўлпон, Иззат Султон, Тўхта Бобоев, Ҳамидулло Болтабоев каби ижодкор ва олимлар нутқ ва услуб масаласининг назарий асослари яратилишига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ўзбек тилшунос ва адабиётшунос олимларидан Ҳ.Неъматов, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, С.Каримов, Б.Ўлдошев, А.Раҳимов, У.Норматов, Б.Назаров, Б.Саримсоқов, Й.Солижонов, Д.Тўраев, Д.Қурононов, Б.Каримов, Қ.Ўлдош, А.Сабирдинов, С.Мўминов, М.Тоштемуров, Г.Имомова, Г.Эрназарова каби олимлар тадқиқотларида, илмий асарларида ҳам мавзуга оид қарашлар ўз ифодасини топган.*

Калит сўзлар: *нутқ ва услуб, бадиий адабиёт тили*

Бадиий адабиётнинг тили ҳақидаги илм ҳамон ўз чегарасини аниқлаб олган эмас. Бадиий тилни асосан тилшунослар ўрганиши керакми, адабиётшунослар ўрганиши керакми, деган саволга узил-кесил жавоб топилгани йўқ. “Менинг чуқур эътиқодим шуки, – деб ёзган эди В. В. Виноградов, – бадиий адабиётнинг “тил” (услуги)ни тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам яқин турган, айтиш вақтда, улардан фарқ қиладиган алоҳида бир филология фани тадқиқ қилиш керак”[1,3-4]. Бу ҳақда П. Қодиров шундай фикр билдиради: “Ҳозирги филология фанини, жумладан, унинг тилшунослик ва адабиётшунослик соҳаларини бадиий адабиёт тилидан ажралган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Агар бадиий тил материаллари тилшунослардан олиб қўйилса, уларнинг тадқиқот объекти фақат шевалар ёки вақтли матбуот, фан ва идора тили билан чекланиб қолиб, ниҳоятда бирёқлама бўлиб кетар, бу ҳол тилшуносликнинг тараққиётига ўта салбий таъсир кўрсатган бўлар эди” [3,4].

Ҳозирги ўзбек адабиётида қисса жанри бўйича энг салмоқли ижод қилаётган ёзувчилардан бири Ҳуршид Дўстмуҳаммадир. Унинг қиссалари мавзуси ранг-баранглиги ва сюжетининг ўзига хослиги билан тадқиқотчиларнинг эътиборини тортган. Хусусан, адабиётшунос олим Абдулла Улуғов “Уларда адабиётимиздаги кўпгина асарларга хос воқеалар бошланиши, тугуни, ривожи ва ечимидан таркиб топадиган сюжет деярли сезилмайди” [3.11] деган эди. Ҳақиқатан, унинг қиссаларида сюжет чизигини сезиш имконияти жуда кам. Шу ўринда, айтиш мумкинки, унинг бу хусусияти асарнинг нутқ ва услубига ҳам таъсир кўрсата олган. Ёзувчи қаҳрамоннинг ички кечинмаларидаги нозик ва англаб бўлмас туйғуларни ҳам нутқида аниқ ифодалаб бера олади ва бу жараёнда нутқнинг турли шакллари билан фойдаланади: “Бошқа қаламкашлардан фарқли ҳолда, кўнгилдан жуда тез ўтадиган турли кечинмаларни аниқ илғаб олади ва уларни ишонарли тасвирлаб беради” [3.12].

Шу билан бирга, ёзувчининг тасвир услуги ҳам бошқа ижодкорларнинг услубидан тубдан фарқ қилади. “Адиб асарларидаги бу каби тасвир услуги ўзбек адабиётида ҳаёт ҳодисалари ва одам образини гавдалантириш, инсоннинг ички оламига кириб боришда дадил изланишлар кечаётганидан дарак беради”[3.11]. Шунингдек, унинг қаҳрамонлари ҳақиқий ҳаётда яшаётган оддий деҳқон, трамвайчи, қишлоқ одами, ёш изланувчилар каби инсонлардан иборат. Асарларининг қаҳрамонлари оддий бўлишига қарамай, ёзувчи ўз услуги орқали уларни том маънодаги қаҳрамонларга айлантира олган. Уларнинг ички дунёсини тўлиқ очиб берган: “...адиб кишиларнинг кайфияти, аҳволи, шароитини ҳисобга олишга, одамни, у ким бўлишидан қатъи назар тушунишга ундайди”[3,12].

Бизнингча, ёувчида бундай тасвир ва услубнинг шаклланишида жаҳон адабиёти дурдоналарининг ўрни борлигини сезиш қийин эмас. Унинг қиссаларида жаҳон адабиёти намуналарига хослик яққол кўринади.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг энг сўнгги қиссаси эса XX аср замонавий ўзбек насрининг улкан дарғаси Абдулла Қодирийнинг қамоқхонадаги кунлари (“Ёлғиз”) ҳақида ҳикоя этади. Абдулла Қаҳҳор архивини ўрганганимизда, адибнинг “Абдулла Қодирий”га бағишланган мақола кўлёмалари ва кундалик қайдларида беназир истеъдод соҳиби Қодирийга “Ёзувчилар Амири” деган ёрликни берганини ўқидик. Хуршид Дўстмуҳаммад “Ёлғиз” қиссасида илк бор ўзбек ёзувчиларининг Амири Абдулла Қодирий бадий сиймосини яратишга уринди.

Қисса услуби ҳақида сўз юритадиган бўлсак, ўзбек романчилигининг асосчиси адиб Абдулла Қодирий ҳаётида рўй берган бир воқеанигина бериш орқали унинг ҳаёти ва ижодий йўли тўғрисида ўзига хос маълумотлар бериш, асарларидан таржимаи ҳолига оид факт ва деталларни излаб топиш ҳамда улар устида ҳам бадий, ҳам илмий мулоҳаза юритиш қиссанинг асосий ғоявий-эстетик моҳиятини ташкил этади. Қисса ўзининг сюжети ва композицион қурилиши, конфликти, қаҳрамонлар характерининг ишланиши жиҳатидан адиб қаламига мансуб бошқа қиссаларидан фарқ қилади. Унда муаллиф нутқи асосий қисмини ташкил этган бўлсада, диалогнинг одатдаги шаклидан ташқари турлари, персонаж нутқининг ўзига хос кўринишларидан фойдаланилган.

Бу хилдаги асарларда автор образи биринчи саҳифаданоқ кўзга очиқ ташланади. Бу бевосита автор нутқи орқали англашилади. Айнан ушбу жиҳатни “Ёлғиз” қиссасида ҳам кўришимиз мумкин:

“Маҳсидўзлик кўчаси қиялик эмасми, кунчиқардан кунботар томон – тепадан пастга – бозор майдонига тушаётган илдам қадамлар орасида ҳам, кунботардан кунчиқар томон – пастдан тепага – бозор майдонидан юқорилаётган оғир карвонлар орасида ҳам текин томошатаблар ҳамиша ҳозир нозир – уларнинг аксарияти йўлдан қолиб овоза келган томонга қайрилиб қарадилар. Кўчанинг бозор майдонидан чиқаверишда сўл томондаги олди очиқ чойхона ёнида тик турган икки кишининг бири, шубҳасиз аёл бўлса керак, бошига паранжи ёпингани, унинг ёнидаги шериги бақалоқ эркак калтабақай кўли билан паранжили аёлнинг эгилиб таъзим айлашига кўмаклашаётган ё бўлмаса уни шу ишга мажбурлаётган одамдек қад ростлаб турар, тобора овозига зўр бераётганди:

– Ўзи четка биқиниб, шахсиятга тўқинуб, аллакимга чўқинуб – ўғри ушлаганга сало-о-ом!” [3.653].

Қиссада Фарғона лексикаси билан Тошкент шеvasи ўзаро қоришиб, ажабтовур нутқ пайдо бўлган. Қаҳрамонлар нутқида учрайдиган ўша даврга оид кўлланилган сўзлар ана шу муҳитни жонли тасвирлашга хизмат қилган.

Абдулла Қодирий ва Исоқ домла ўртасидаги суҳбат:

“– Улдурки, замона охир бўлди, ини-им!.. Ҳамма ёқ расвои радди бало! Нима кўп – худа-бехуда иш кўп! Ёзвоссанми?

Абдулла бош ирғади. Мавезза давом этди:

– Шароит пешалари авжида, биззи фақирлар эса хорликда. Новзанбиллоҳ, новзанбиллоҳ!.. Кийимлар этаксиз, сочлар белга этади. Бунга кўнсанг эркаклар хотун, хотунлар эса эркак қиёфасига кириб бўл-лди! Ақл кетда, ақл! Ақл кетдими, қулоғингда бўлсин, бола, жамоатдан ақл кетдими, борар йўлимиз, қилар ишларимизнинг оёғи Арши аълода – боши қора туфрокда деявер!”[3.694].

Адибнинг фонетик элементлардан фойдаланиши қаҳрамоннинг характерини шакллантиришида хизмат қилади. Биргина товуш элементининг ўзи бир неча сўздан иборат гап маъносини англатади. Бу контекста янаям яққолроқ маъно ифодалайди, ҳамда турли маъноларни билдириб, матнни тўлдиради, вазиятни кескинлаштиради, персонажнинг янги қирраларини кашф қилади.

Абдулла Қодирий ва кўшниси Исоқ домла ўртасидаги суҳбатдаги лавҳадан кўришимиз мумкин:

– Сан **мундо-о-оқ** маҳалла-кўйга чиқмайсан. Одамларга кўшилмайсан...
– **Ҳм...** –деди-кўйди Абдулла эшитилар-эшитилмас.
– **Вей**, манга қара, бола! Шу **ўзимиззи** кўчага ҳам қадами етибди ўша касофатларни!

– Қандай касофат?
– Пешин номаозига бора туриб муюишда кип-кизил бир ўрис ўспиринга рўбарў келаманми! Тагин кўлида милтиқ десанг!

– Милтиқ?! Ҳуркиб **кетгийми**?
– **Ман-а?! Ман** хуркаманми, бўтам?! Шуни билиб кўй, милтиқдан кўрқадиган пайтларим ўтиб кетган! Ўқиган-илм орттирган алломаи замон учун бул фоний очунда бир бошга – бир ўлим, укдингми? Укқан бўлсанг, унутма! Хуллас, рўпарамдан келаётган бадбахтга бир **хунаримми** кўрсатай деб **чоғланганимми** биламан, “Ассалому алайкум” деб қолса бўладими?! Ёпирай! Тушимми-ўнгимми? Ўзи сап-сарик машак! Ғайридиннинг саломига алик жоизми ё ножоиз, деб ўйланиб улгурмасимдан рўпарамга яқин келиб кўлини чўзса, десанг?! Вой, нобакор! Вой, нонкўр! Ман киму у ким?! Ёқасидан олай десам, кўл чўзиб турибди! Астағфириллоҳ **деганимми** биламан, не кўз билан қарайки, тиржайиб, афтимга боқиб турган мелиса ўспирин ўзимиззи маҳаллани боласи – Абжал сарик экан!

Абдулла тиззасига шапатилаб мириқиб кулди. Исоқ домланинг берилиб сўзлаш тарзи юз-кўз **аломатларидан-да**, юз-кўз аломатлари эса сўзлаш **тарзидан-да** кулгилироқ, ажабтовурроқ эди. Илло, иззатли меҳмон куладиган аҳволда эмас, Абдулланинг нимадан бу қадар яйраб кулаётгани боисини ҳам англамаётган эди”[3.697].

Юқорида қора ранглар билан берилган ҳаволалардан адибнинг фонетик элементлардан қаҳрамоннинг характерини шакллантиришида, қолаверса, асар содир бўлиб ўтган давр, яъни ўтган ХХ аср муҳитини бера олишда моҳирлик билан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин. Биргина товуш элементи орқали Абдулла Қодирий ва кўшниси Исоқ домла билан айри вақтда олиб борган суҳбатга ўз муносабати англашилади. Шу орқали нафақат Қодирий, балки Исоқ домланинг ҳам мусулмонлар яъни ўз халқига куйунчаклиги сезилади.

Хуршид Дўстмуҳаммад ушбу “Ёлғиз” қиссасини яратишда бевосита Абдулла Қодирий сиймоси образини тўлақонли очиб бериш учун адиб ҳаёти ҳамда ижодига боғлиқ барча фактлар, адабиётшуносларнинг тадқиқотларию, ёзувчининг асарларини синчков нигоҳ билан ўрганиб чиққанини сезиш қийин эмас. Бизнингча, мазкур қиссада Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидан парчалар келтириши ҳам адибнинг янги бадиий усуллар қўллаганини кўрсатади. Қиссани ўқиш жараёнида Қодирий руҳиятидаги “Ёлғиз”лик руҳиятини ҳис қила оласиз. Бу ҳам албатта, ижодкорнинг бадиий маҳорати ва услубининг ўзига хослигини белгилайди.

Демак, бадиий асар матнини бу тарзда тадқиқ этиш услубшунослигимиздаги очилмаган қирраларни кашф этишда катта амиятга эга бўлади.

Адабиётлар:

1. Виноградов В. Язык художественной литературы. – М.: 1959.
2. Дўстмуҳаммад Ҳ. Қисса. – Тошкент. Янги аср авлоди. 2021.
3. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. – Тошкент: Фан, 1973.